

Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering

A. J. SCHUURMAN

Inleiding

Is huiselijkheid typisch Nederlands? Als Nederlanders al niet zelf deze vraag opwerpen, doen buitenlanders het wel. In een recent boek over de geschiedenis van de huiselijkheid, wordt de Republiek der Verenigde Nederlanden gehuldigd als 'ontdekker' van de huiselijkheid¹. Maar ook al zouden de Nederlanders huiselijkheid bij wijze van spreken hebben uitgevonden, dan nog blijft de vraag in hoeverre de hang naar huiselijkheid typisch Nederlands is? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moet men eerst vaststellen wat men met huiselijkheid bedoelt.

Huiselijkheid heeft doorgaans drie betekenissen. Men verstaat onder huiselijkheid de bemoeienis in en zorg voor de belangen van huis en huishouding; de gehechtheid aan het leven thuis in de familiekring; en gezelligheid². In dit artikel gebruik ik het woord huiselijkheid vooral in de betekenis van *materiële voorwaarde voor en verschijningsvorm van huiselijkheid*. Dat heeft te maken met het feit dat ik huiselijkheid in de eerste plaats heb bestudeerd vanuit de voorwerpen, voorwerpen die licht kunnen werpen op wat men ook wel handelingspraktijken noemt. Indien men niet pooft de geleefde werkelijkheid te reconstrueren, is het zich bezighouden met de perceptie ervan een ijdele bezigheid.

Behalve naar begrippen als comfort en gezelligheid verwijst huiselijkheid ook naar de andere plaats die het gezinsleven gekregen heeft. Huiselijkheid wordt dan met de burgerij verbonden. Als men het heeft over de negentiende eeuw als over '*an age of great domesticity*'³, dan stelt men de negentiende eeuw als eeuw van de burgerij tegenover de achttiende eeuw als die van de aristocratie en de twintigste als die van de massa. De extra aandacht voor het gezinsleven is symbolisch voor de burgerij vooral tegenover de adel met zijn naar buiten gerichte levensstijl en ook enigszins tegenover de arbeidende klasse die het aan geld en tijd ontbrak om een huiselijk leven te voeren. De andere plaats van het gezinsleven komt tot uitdrukking via thema's als romantische liefde (dat verwijst naar man/vrouw verhouding⁴) en moederliefde (dat verwijst naar ouder/kind verhouding⁵). Huiselijkheid, romantische liefde en moederliefde zijn natuurlijk alle drie sociaal gekleurd en zullen in verschillende periodes verschillende

1 W. Rybczynski, *Home. A short history of an idea* (Harmondsworth, 1987) 77.

2 *Woordenboek der Nederlandsche taal* ('s-Gravenhage-Leiden) VI, lemma: huiselijkheid, kolom 1266. De betekenis van het woord is in de loop der tijd vanzelfsprekend ook aan verschuiving onderhevig.

3 P. Thornton, *Authentic decor. The domestic interior. 1620-1920* (Londen, 1984).

4 Vergelijk: M. Rinkleff, ed., *Romantische liefde. Een droombeeld vereeuwigd* (Nijmegen, 1985); E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle, 1986).

5 D. Haks, 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd' in: H. Peeters, e. a., ed., *Vijf eeuwen gezinsleven* (Nijmegen, 1988) 31-57.

betekenissen hebben gehad. Welke betekenis huiselijkheid krijgt, is van veel factoren afhankelijk.

Als ik nu het thema huiselijkheid aansnijdt, is dat ook in andere zin dan de negentiende-eeuwse cultuurhistoricus Schotel over het huiselijk leven van onze voorouders heeft geschreven⁶. We hebben immers allang ontdekt dat de cultuurgeschiedenis niet op een quasi tijdloze en ongedifferentieerde wijze beschouwd kan worden. De cultuurgeschiedenis is slechts levensvatbaar voorzover ze verbonden is met de sociaal-economische en politieke geschiedenis⁷. De opbouw van dit artikel is daarom als volgt. Eerst zal aan de orde komen de toenemende huiselijkheid in de negentiende eeuw op het platteland en de stad, zoals die blijkt uit ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden; vervolgens het sociale klimaat waarin de aandacht voor huiselijkheid kon opbloeien; daarna worden kort de economische effecten van het streven naar huiselijkheid aangestipt; om uiteindelijk terug te keren naar de vraag in hoeverre huiselijkheid typisch Nederlands is.

II De ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw

Als we het over de ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw hebben, dan spreken we over toenemende huiselijkheid⁸. Deze toenemende huiselijkheid op het platteland is vooral geconstateerd op basis van de algemenere aanwezigheid van bepaalde voorwerpen als kachels, olielampen, vloerkleden, tafelkleden, pendules, bloemenvazen, piano's, secretaires, serviestafels, theetafels, speeltafels, bloementafels, en dergelijke meer. Een tweede basis voor de constatering van het proces van toenemende huiselijkheid is het proces van vertrekken-differentiatie dat tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van een keuken, een slaapkamer, maar ook van een vestibule en gang. Hiermee zijn voorwerpen verbonden als ledikant, wastafel, paraplustander, kapstok en loper. Met andere woorden: zowel de plattegrond van de woning is veranderd als de voorwerpen die er hun plaats in hebben gekregen. Beide zijn natuurlijk nauw met elkaar gelieerd. Het belangrijkste nieuwe vertrek echter dat in de negentiende eeuw in de woningen van steeds meer huishoudens ontstaat, is niet de keuken of de slaapkamer, maar de woonkamer die overblijft wanneer het slapen en het koken elders geschiedt. Deze kan nu eindelijk vol gezet worden met allerlei voorwerpen. In de negentiende eeuw wordt de woning comfortabeler dan ooit. De kachel zorgt voor een betere verwarming, de olielamp en later de gasverlichting voor beter licht. Kamerplanten doen hun intrede⁹.

6 G. D. J. Schotel, *Het oud-Hollands huisgezin der zeventiende eeuw* (Haarlem, 1868).

7 Vgl. A. J. Schuurman, 'De studie van woonculturen in het verleden als sociaal-economische geschiedenis' in: P. M. M. Klep, e. a., ed., *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw* (Amsterdam, 1987) 171-189.

8 A. J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen, 1989).

9 'De geschiedenis van de kamerplant', *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen*, VIII (1991) 1-128.

Men kan het zich door al deze veranderingen tevens permitteren om vloerkleden op de grond te leggen en gordijnen voor de ramen te hangen. De grote verstopping van het interieur kan beginnen.

Op basis van de beschikbare literatuur kunnen we constateren dat de ontwikkeling van de materiële cultuur in de stad niet fundamenteel anders is geweest¹⁰. De belangrijke verandering van haardvuur naar kachel, naar een betere verlichting en de aanwezigheid van een ledikant met nachtkastje dateert van de eerste helft van de negentiende eeuw. Vloerbedekking, canapé, secretaire, étagère en fornuis zijn dan eveneens al kenmerkend voor de stedelijke burgerij. Na 1850 is er een toenemende neiging tot luxe, comfort en ornament die in de periode na 1870 zijn hoogtepunt vindt. De namen van de zitmeubels uit deze periode spreken boekdelen: bergère, gondole, confortable, pompadour, voltaire, causeuse. Na 1895 komt dan de reactie: de woninginrichting wordt strakker, soberder en de onderdelen ervan meer op elkaar afgestemd.

De vergelijking tussen stad en platteland wordt wat complexer wanneer we rekening houden met de verschillende sociale groepen¹¹. Dan blijkt dat de sociale verschillen tussen de burgerij en de andere sociale groepen als middenstanders, boeren en arbeiders groter zijn dan die tussen de stedelijke en plattelandsburgerij. In zijn algemeenheid kan men zeggen dat bij de burgerij het proces van vertrekken-differentiatie al vanaf de zeventiende en achttiende eeuw ingezet is. De aandacht voor de aankleding van het binnenhuis speelt bij de burgerij eveneens al voor de negentiende eeuw een grote rol. De verschillen tussen de stedelijke burgerij en die op het platteland zijn marginaal. De luxe is weliswaar sprekender en de diversificatie binnen een zelfde soort voorwerp (bij voorbeeld zitmeubel) verder doorgedreven, maar in hun algemeenheid zijn de voorwerpen niet zo verschillend, evenmin als het tijdstip waarop ze meer algemeen aanvaard worden. Voor de andere sociale groepen is deze aandacht voor de aankleding van het binnenhuis een zaak die in de negentiende eeuw steeds meer gewicht gaat krijgen en die ook in de eerste helft van de twintigste eeuw nog dominant is.

Dit blijkt ook uit negentiende-eeuwse kwalitatieve bronnen. In *Een geschiedenis van de woning* uit 1854 geschreven door 'Den vriend van arm en rijk' kunnen we lezen:

Tapijten, vloerkleeden, vloermatten, behangselpapieren, glas- en aardewerk, haardgereedschap, versiering, als: schilderijen, porseleinen vaasjes en dergelijke, die zoo geschikt zijn om woningen tot een aangenaam verblijf te maken, zijn thans veel goedkoper dan voor vijftig jaren. Het is nog zoo lang niet geleden, dat in de burgerwoningen slechts zelden kagchels gevonden werden¹².

10 Vgl. onder meer: P. Clarijs, *Een eeuw Nederlandse woning* (Amsterdam, 1941); W. van der Pluym, *Vijf eeuwen binnenhuis en meubels in Nederland, 1400-1950* (Amsterdam, 1950); Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Van haardvuur tot beeldscherm. Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland* (Leiden, 1961).

11 A. J. Schuurman, 'Woonculturen op het Nederlandse platteland in het verleden' in: J. van Genabeek, ed., *Het Wonen* (Amsterdam, 1990) 45-64.

12 (De vriend van arm en rijk), *Een geschiedenis van de woning* (S. 1., 1854) 15.

Ook hier zijn het dus weer de vloerbedekking, de woningdecoratie en de kachel die de aandacht trekken als opvallende vernieuwingen.

Wanneer de auteur van het hoofdstuk 'Uit het leven' in het gedenkboek *Een halve eeuw, 1848-1898* de sfeer in de woning van rond 1850 wil oproepen, beschrijft hij de gang met de staande klok, weerglas en paraplustander, de binnenkamer met uittrektafel, de keuken nog zonder fornuis, en zijn voor hem stoof, werkdoos, schel, spaarlamp, zwavelstok, likeurkeldertje, tabakscomfoor en zilveren bril karakteristieke voorwerpen uit deze periode¹³. Dit moet ook voor de burgerij op het platteland een herkenbaar beeld van 'vroeger' zijn geweest.

Uitvoeriger nog over het interieur van het tweede kwart van de negentiende eeuw is Nagtglas in zijn *Wat het was en hoe het werd*. Hij noemt eveneens de vestibule met de huisklok en het weerglas: in de salon mahoniehouten meubelen en 'smirnasche' tapijten, spiegel, pendule, Chinese beelden, Saksisch porselein, familie-portretten, damast-behang; in de huiskamer papierbehangsel, prenten, trumeau-tafeltjes, grote tafel, secretaire en stommeknecht¹⁴. Sommige van deze voorwerpen zijn duidelijk eerder aanwezig dan op het platteland—secretaire, tapijt (hoewel ze incidenteel al wel voorkomen); andere—zoals Chinese beelden—worden in de boedelbeschrijvingen die ik onderzocht heb voor de studie naar de materiële cultuur van het huishouden op het platteland, in het geheel niet vermeld. Maar het algemene beeld is toch zo, dat deze uitlatingen goed aansluiten bij de gegevens over de ontwikkeling van de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw. Deze ontwikkeling zal in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn hoogtepunt bereiken: kamers vol met allerlei snuisterijen, pluche meubelen, zware gordijnen, en een keur aan andere voorwerpen.

III Het huiselijkheidsideaal in de negentiende eeuw

Het is één ding om de materiële cultuur van het huishouden van een periode te reconstrueren, een ander om haar begrijpelijk te maken. Men verklaart alles en niets door te zeggen dat de veranderingen in de wooncultuur het gevolg zijn van ontwikkelingen in de techniek en levensstandaard. Natuurlijk zijn deze twee verklaringsgronden belangrijk—als voorwerpen niet geproduceerd worden of niet goedkoper geproduceerd worden, zal de afzet stagneren; als de levensstandaard niet een bepaald niveau heeft, eveneens, hoewel men zich moet hoeden voor al te simpele opvattingen dat mensen eerst hun geld aan de zogenaamde eerste levensbehoeften zouden uitgeven en pas dan aan duurzame verbruiksgoederen als meubilair en sieraden. Eerst zal hier daarom worden nagegaan in hoeverre deze ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden past in de context van de tijd.

In de negentiende eeuw is huiselijkheid een echt internationaal maatschappelijk

13 J. van Maurik, 'Uit het leven' in: P. H. Ritter, ed., *Een halve eeuw, 1848-1898* (Amsterdam, 1898)424-425.

14 F. Nagtglas, *Wat het was en hoe het werd. Een blik op het maatschappelijk leven in de laatste zestig jaar* (Utrecht, 1894) 14-20.

thema. Het is een onderdeel van het proces dat doorgaans aangeduid wordt met het begrip 'beschavingsarbeid' of 'beschavingsoffensief'. Deze 'beschavingsarbeid' is gekenmerkt door een streven naar grotere huiselijkheid, netter woongedrag, vermindering van alcoholgebruik, verlaging van de zuigelingensterfte, meer aandacht voor de opvoeding en opleiding van kinderen, groter besef van hygiëne¹⁵. De 'beschavingsarbeid' is sterk verbonden met de activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't algemeen¹⁶. In de tweede helft van de negentiende eeuw krijgt het Nut gezelschap van en wordt overvleugeld door een steeds belangrijker wordende overheid en door stromingen die in de twintigste eeuw zullen gaan heten — de gereformeerden, de katholieken en de socialisten. Deze stromingen hebben een antwoord op de onzekerheden die door het proces van industrialisering en sociale veranderingen gecreëerd zijn en willen de 'massa' daarin graag voorgaan¹⁷.

Het Nut, opgericht in de achttiende eeuw en vertegenwoordiger van groepen die de zedelijke verheffing van het volk nastreven, beschouwt het huiselijk geluk als een panacee van alle maatschappelijke kwalen en publiceert in de eerste helft van de negentiende eeuw vele geschriften waarin dit standpunt uitgedragen wordt¹⁸. Zij staat daarin niet alleen. Bij J. de Bosch Kemper kunnen we in zijn verhandeling over de armoede lezen:

Alles wat deze trek naar huiselijkheid kan vermeederen, vermeedert ook de werkzaamheid. Wanneer eenmaal de zucht is ontwaakt voor eene nette woonkamer, voor vrouw en kinderen, die 's avonds na den arbeid in onderling genoegten verenigd zijn, is daarin eene kracht geboren, die meer dan iets tot werkzaamheid opwekt... een werkman die eenmaal daarvan gevoel heeft gekregen, vervalt zelden tot armoede¹⁹.

Eenzelfde visie spreekt ook uit de verhoren door de Staatscommissie van 1890. Daarin wordt er overigens niet alleen vanuit gegaan dat de vrouw voor een ordelijk, netjes en gezellig huis zorgt, maar tevens dat zij door spaarzaamheid en zuinigheid ertoe bijdraagt dat het gezin van het verdiende loon rond kan komen²⁰. Aan een predikant uit Wormerveer wordt gevraagd of hij 'de lust om de woning aangenaam te maken' ziet als een deugd of een ondeugd. Hij antwoordt:

Als een deugd. Ik zie dat streven bijzonder gaarne. Er moge al eens wat onder loopen, waarvan ik denk: dat hadt gij wel kunnen nalaten; als 't maar niet besteed wordt aan opschik en kleeding,

15 Het belangrijkste boek op dit terrein is: A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940* (Meppel, 1984).

16 Vgl. W. W. Mijnhardt, A. J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984* (Edam, 1984).

17 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1984).

18 Vgl. B. Kruihof, 'Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposium*, II (1980) 22-38; J. Louvenberg, D. van der Wouw, *Volksonderwijs in de welingerichte maatschappij. Een inhoudsanalyse van prijsverhandelingen (1790-/850) van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Wageningen, 1983).

19 Geciteerd bij De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 176.

20 *Enquête gehouden door de Staatscommissie, Derde afdeling De Zaankant* (S. 1., 1890) 10 (vraag 162).

maar aan zaken, die het huisje verbeteren en het kamertje gezellig maken, dan ben ik niet spoedig geneigd, zulk eene ondeugd te noemen²¹.

Uit dit citaat spreekt goed het Janusgezicht van de huiselijkheid: aandacht voor de woning mag en wordt zelfs gestimuleerd, spilzucht niet. De mensen mogen wel materiële verlangens hebben, maar deze moeten vooral passend zijn.

De stimulering van de huiselijkheid komt ook tot uiting in de oprichting van de Floralia-verenigingen vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw. De ijveraars voor Floralia proberen mannen, vrouwen en kinderen uit de volksklasse aan te zetten tot het kweken van plantjes. Zij hopen dat op deze manier deze mensen gevoel zouden krijgen voor orde, regelmaat en schoonheid en bovendien dat zodoende het huis gezelliger wordt, waardoor de werkmans minder snel naar het café gaat²².

De negentiende-eeuwse 'beschavingsarbeid' is vooral ideëel en propagandistisch. Later wordt er—met name door de overheid, maar ook door anderen—steeds minder voor teruggeschrokken actief in het woongedrag van (arbeiders)gezinnen in te grijpen door middel van toezicht, voorschriften en reglementen.

Hoewel de 'beschavingsarbeid' vooral gericht is op de stedelijke arbeiders, heeft zij ook invloed op het denken over huiselijkheid bij de burgerij zelf en bij andere groepen in de samenleving. In Groningen zijn het bijvoorbeeld de boeren die gevoelig zijn voor de ideeën van het Nut. In hun wooncultuur zijn ze gaande de negentiende eeuw nauwelijks te onderscheiden van de burgerij. Op hun beurt doen zij hun best de landarbeiders van het ideaal van huiselijkheid te doordringen²³.

Het is ook een internationaal thema, een thema dat men in de negentiende eeuw eveneens in andere landen kan observeren. In Engeland heet het:

In how small a compass lie all the elements of man's truest happiness A marriage ... a dwelling comfortably furnished, clean, bright, salubrious and sweet ... a small collection of good books on the shelves — a few blossoming plants in the window — some well selected engravings on the wall ... these are conditions of existence within the reach of everyone who will seek them — resources of the purest happiness ...²⁴.

Overall gaat het erom de arbeiders te verzoenen met de maatschappelijke omstandigheden zodat kansen op protest afnemen, en om hen gevoeliger te maken voor orde en

21 *Ibidem*, 171 (vraag 3674).

22 J. Helsloot, 'Door bloemen tot beschaving. Floraliatentoonstellingen in Nederland, 1871-ca. 1900', *Volkkundig Bulletin*, XIV (1988) 133-158; *Idem*, *Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1990).

23 A. J. Schuurman, 'Tussen 'Beschaving' en 'Verwildering'. De ontwikkeling van de materiële cultuur van de boeren in Oost-Groningen in de 19de eeuw' in: J. H. N. Elerie, P. C. M. Hoppenbrouwers, ed., *Het Oldambt*, II, *Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen, 1991) 105-133.

24 'Happy homes' (1853) 66 geciteerd bij A. Forty, *Objects of desire. Design and society 1750-1980* (Londen, 1986) 108. Vgl. voor Duitsland'. K. Rossner, *Das Deutsche Zimmer im neunzehnten Jahrhundert* (München, 1898); S. Meyer, *Das Theater mit der Hausarbeit. Bürgerliche Repräsentation in der Familie der Wilhelminische Zeit* (Frankfurt-New York, 1982); H. Schomerus, 'Wohnung als unmittelbare Welt. Unternehmer, Handwerker und Arbeitergesellschaft einer württembergischen Industriestadt, 1850 bis 1900' in: L. Niethammer, ed., *Wohnen im Wandel* (Wuppertal, 1979) 211-233.

netheid, zodat ook de kansen op epidemische ziekten verminderen. Het huiselijk leven dient te fungeren als een 'haven in a heartless world'²⁵. Hoezeer die nadruk op huiselijkheid de keerzijde is van onrust en revoluties, die ook het beeld van de negentiende eeuw bepalen, blijkt uit de benamingen, die twee gescheiden historiografische tradities in Duitsland hebben, voor de jaren 1815-1848. Diegenen die zich bezig houden met de sociale geschiedenis spreken van *Vormärz* en beklemtonen de aanloop naar de revolutie van 1848, degenen die de cultuurgeschiedenis beoefenen spreken van *Biedermeier* en verwijzen naar het gezapige leven van de burgerij²⁶.

Het thema huiselijkheid krijgt in de tweede helft van de negentiende eeuw nog een tweede voedingsbron buiten de 'beschavingsarbeid' van groepen uit de burgerij: de ontluikende vrouwenemancipatie. Evenals de 'beschavingsarbeid' is het streven naar vrouwenemancipatie in deze periode een internationaal—in de betekenis van Westers—fenomeen en evenals de 'beschavingsarbeid' is het in de eerste plaats een burgerlijk fenomeen. Het streven naar vrouwenemancipatie is het streven naar een gelijke juridische en maatschappelijke positie van man en vrouw. Achter het label vrouwenemancipatie gaat een hele waaier van meningen, ideeën en stromingen schuil van gematigd tot radicaal. In Nederland vindt men elkaar in het streven naar vrouwenkiesrecht. Wanneer dit in 1920 bereikt wordt, is de eerste feministische golf, zoals deze periode vanaf 1870 genoemd wordt, uitgerold²⁷.

In 1848 is in de Verenigde Staten al een *Declaration of Women's rights* opgesteld, waarin de ondergeschikte positie van de vrouw in het wetboek aan de kaak wordt gesteld. (Dit overigens in het verlengde van de ondergeschikte positie van negers in de samenleving.) Zowel via publikaties als via bezoeken aan de Verenigde Staten krijgt men in Europa van deze ontwikkelingen op het gebied van de positie van de vrouw kennis, dus ook in Nederland. Door middel van de Nederlandse uitgaven van John Stuart Mills *De slavernij der vrouw* in 1870 krijgt de discussie over de positie van de vrouw een extra stimulans. Hij beweert hierin onder meer dat 'huwelijk en moederschap niet de enige bestemming van de vrouw zijn ...'. Vrouwen dienen niet alleen uitgebreide scholing te ontvangen, maar ook het stemrecht hoort haar verleend te worden²⁸. De eis naar gelijkstelling van vrouwen aan mannen roept ook zijn eigen tegenkrachten op. Het huishouden en moederschap als 'eerste en natuurlijke' taken van de vrouw worden benadrukt²⁹.

De positie van de vrouw als huismoeder wordt ook tot uitdrukking gebracht in de discussie over de beperking van vrouwenarbeid bij de arbeidswet van 1889. De wettelijke beperking van—vooral industriële—vrouwenarbeid is voortgekomen uit

25 C. Lasch, *Haven in a heartless world. The family besieged* (New York, 1975).

26 O. Löfgren, 'The sweetness of home. Class, culture and family life in Sweden', *Journal of European ethnology*, XIV (1984) 44-65; H. Ottomeyer, ed., *Biedermeiers Glück und Ende ... die gestörte Idylle, 1815-1848* (München, 1987).

27 U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).

28 J. Blok, e. a., *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919* (Groningen, 1977) 45.

29 *Ibidem*, 51.

de negentiende-eeuwse opvatting dat vrouwen en kinderen beschermd moeten worden: mannen kunnen wel voor zichzelf opkomen. Behalve deze motivatie speelt vanzelfsprekend in niet geringe mate mee dat de algemene opinie in die tijd is, dat de vrouw op de eerste plaats moederen huisvrouw is. Men meent dat de vrouw in het gezin hoort en zich bezig moet houden met de huishouding, de opvoeding van kinderen en de opvang van haar man. Zij heeft als taak het gezinsleven en de huiselijke belangen te bevorderen³⁰.

Er zijn ook vrouwen die de positie van de vrouw proberen te versterken door haar meer zelfbewustzijn te geven in wat ze doet; met andere woorden door te trachten te bewerkstelligen dat huishoudelijk werk meer serieus genomen wordt. Of nog weer anders gezegd door het huisvrouwenwerk (zoals zoveel andere beroepen in de negentiende eeuw) te professionaliseren. Eén van de voorvechtsters daarvan is Catherine Esther Beecher die in 1841 een boek publiceerde getiteld *Treatise on domestic economy*, bedoeld als een 'textbook for female school'. In 1869 verschijnt een herziene versie die ze samen met haar zuster Harriet Beecher Stowe — meer bekend van *De negerhut van oom Tom* —, waarmee de cirkel weer rond is — heeft geschreven: *The American woman's house*³¹.

In Nederland is in deze tijd het uit het Duits vertaalde *De huisvrouw* van Henriette Davidis het meest populair³². Het is in 1866 verschenen. Het boek is opgedragen aan de 'Hollandsche vrouwen uit alle standen'. In het voorwoord lezen we:

En toch, het huishouden is haar eigenlijke bestemming; de rust en het geluk van echtgenoot, kinderen en dienstboden, hangen voor een groot gedeelte af van de zorg die zij aan haar bestuur wijdt³³.

In dit boek vindt de huisvrouw aanwijzingen hoe zij met de dienstbodes moet omgaan, maar ook over de 'Huiselijke verrichtingen', alsmede 'Eenige voorzorgen die men bij het verhuizen in acht moet nemen' en 'Wat bij het bouwen van een nieuw huis in het oog moet worden gehouden'. Over de huiskamer zegt zij:

De inrigting der huiskamer hangt natuurlijk geheel af van ieders vermogen, stand en smaak; altijd zal het den binnentredenden een aangename indruk geven, wanneer er overeenstemming heerscht in de kleuren van verf, gordijnen, behangsel en tapijten; als de meubelen goed geplaatst zijn en de schilderijen of prenten aan de wand, goed gekozen en netjes opgehangen zijn. Ook kan de huisvrouw door het aanbrengen van bloemen, op verscheidene plaatsen, eene zeer bevallige versiering aan haar dagelijksch verblijf bijzetten³⁴.

30 *Ibidem*, 199.

31 S. Gideon, *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history* (New York, 1975) 514.

32 P. de Rooy, 'Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940', *Sociologisch tijdschrift*, XII (1985) 210; *Beruf der Jungfrau. Henriette Davidis und bürgerliches Frauenverständnis im 19. Jahrhundert* (Oberhausen, 1988).

33 H. Davids, *De Huisvrouw* (2e dr.; 1866) 1.

34 *Ibidem*, 219.

Het is duidelijk dat hiervan positieve stimulansen uitgegaan zijn op het huiselijkheids-ideaal. Van hieruit loopt ook een lijn naar de huishoudscholen en organisaties van huisvrouwen. In 1891 wordt de Amsterdamse Huishoudschool opgericht, nadat al in 1889 de Haagse Kookschool geopend was. In 1912 wordt de Nederlandse vereniging van huisvrouwen in het leven geroepen³⁵.

Naast de 'beschavingsarbeid' en de discussie over de positie van de vrouw, speelt als derde de verzuiling een rol³⁶. Weliswaar is vóór 1900 het aantal verzuilde organisaties nog groeiende, maar via de dominees en priesters hebben de kerken een grote invloed op de gelovigen. Godsdienstige kwesties als het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, de doleantie en godsdienstig gekleurde conflicten als de schoolstrijd spelen een belangrijke rol in het maatschappelijk leven van de negentiende eeuw. In toenemende mate zullen ze zelfs het maatschappelijk leven gaan beheersen. Aan het groeiend bezit van religiosa in Oost-Brabant kan men de sterker wordende plaats van de — in dit geval — rooms-katholieke kerk aflezen, zoals men dat buitenshuis kan aan het toenemend aantal kerken³⁷. Zowel bij de rooms-katholieken als bij de protestantse kerken wordt de positie van de vrouw als moeder en huisvrouw onderstreept. De in deze tijd weer opbloeiende Maria-verering is dan ook niet alleen contra-reformato-ri- sch gekleurd, maar geeft eveneens een extra nadruk aan het moederschap. De verering van Sint-Anna, de moeder van Maria, kent in de tweede helft van de negentiende eeuw eveneens weer een opleving³⁸.

Na 1900 krijgt dit alles een veel zwaarder accent, maar ook voor die tijd mag men de invloed van de kerken niet onderschatten. In een recent overzicht over de geschiedenis van het gezin plaatst Righart in de periode 1850-1880 een moraliseringsoffensief en verwijst daarbij vooral naar de katholieke Vincentius-verenigingen die zich bewogen op het terrein van scholen, bibliotheken, kleding- en schoeiselverstrekking, gestichten en reclassering en op de broederschappen. De leden hiervan—bijna 100.000 tegen het einde van de jaren tachtig — waren onder meer verplicht aan wekelijkse of veertien- daagse vergaderingen deel te nemen en konden rekenen op huisbezoek van functiona-

35 De Rooy, 'Het zwaarste beroep', 234. Vgl.: A. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland, 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam, 1990). Voor het platteland: M. van de Burg, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen, 1988).

36 Verzuiling is een druk bestudeerd onderwerp in Nederland. Het woord kent dan ook verschillende definities. Zie daarvoor: J. C. H. Blom, *Verzuiling in Nederland. 1850-1925* (Amsterdam, 1981) en P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen* (Kampen, 1991) 2-33. Er zijn ook onderzoekers die er met nadruk afstand van nemen, bijvoorbeeld: T. Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw* (Baarn, 1991) 9-29. Ik gebruik het begrip verzuiling in de lijn van Stuurman, *Verzuiling* (Nijmegen, 1984) en F. L. van Holthoon, 'Verzuiling in Nederland' in: *Idem, De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen-Maastricht, 1985) 159-175.

37 Vgl. A. J. Schuurman, 'De ontwikkeling van woning en huisraad' in: *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, ca. 1700-1900* (Zwolle, 1991) 91-111; Ch. de Mooij, 'Devotionalia en volkskunst' in: *Ibidem*, 145-165.

38 J. A. Brandenburg, *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd* (Nijmegen, 1990).

rissen die het morele gedrag van de leden controleerden³⁹. Een andere auteur, Damsma, spreekt van het kerkelijk zedelijkheidsoffensief, waarvan hij de effectiviteit positief beoordeelt⁴⁰.

Verzuiling, positie van de vrouw, 'beschavingsarbeid' zijn alle drie met elkaar verbonden. De bloei van de verzuiling — tijdens het *Interbellum* en het rudiment ervan, de jaren vijftig — heeft ook de bloei laten zien van de organisaties van huisvrouwen. Het is tevens de bloeiperiode van de materiële uitrusting van de huiselijkheid zoals die zich in de negentiende eeuw bij de burgerij ontwikkeld heeft. Sindsdien is dan al weer een nieuwe ontwikkeling ingezet. De trefwoorden van de materiële cultuur van het huishouden in de twintigste eeuw zijn 'rationalisatie', 'mechanisatie' en 'efficiency'⁴¹. Deze nieuwe richting is enerzijds een reactie op de negentiende-eeuwse wooncultuur, anderzijds het resultaat van één belangrijke uitvinding: de elektromotor⁴², die *en passant* ook de dienstbode het huis uitdreef. Het doordringen van deze nieuwe ontwikkeling heeft moeten wachten op de periode van de na-oorlogse hoogconjunctuur.

Onder invloed van deze ontwikkeling gaat de 'beschavingsarbeid' over in smaakopvoeding die zich in eerste instantie op de burgerij zelf richt⁴³. Het succes van de 'officiële' smaakopvoeding die de heersende negentiende-eeuwse vorm van huiselijkheid wil bestrijden via tentoonstellingen en het tonen van goede voorbeelden is gering⁴⁴. Hetzelfde geldt ook voor de representant ervan in de jaren vijftig — de stichting Goed Wonen⁴⁵. De officiële smaakopvoeders — de omgeving en de reclame — zijn doorslaggevend⁴⁶.

Een mooi voorbeeld hiervan, en tevens van de ontwikkeling van de huiselijkheid in zijn materiële uitrusting is het verhaal van de pendule. In de achttiende eeuw wordt in Parijs in steeds meer voorname huishoudens de pendule — een uitvinding van de tweede helft van de zeventiende eeuw — op de schoorsteenmantel gezet. In de praktijk een succes — het voorbeeld krijgt immers veel navolging — krijgt deze gewoonte al bij zijn ontstaan kritisch commentaar. Een tijdgenoot, Louis Sébastien Mercier, merkt op:

39 H. Righart, 'Moraliseringsoffensief in de Nederlanden in de periode 1850-1880' in: H. Peeters, e. a., ed., *Vijf eeuwen gezinsleven* (Nijmegen, 1988) 202 vlg.

40 D. Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland, 1850-1960' in: *Ibidem*, 221.

41 L. Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam, 1982).

42 Gideon, *Mechanization takes command*, 556.

43 Vgl. M. Adang, "Breng me in uw huis, laat me uw woonkamer zien en ik zal U zeggen wie gij zijt!". Het denken over kitsch en smaakopvoeding in Nederland', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, XXVIII (1977) 209-260; J. B. van Kam, *De versiering van onze woning* (Haarlem, 1886); C. Vosmaer, *De kunst in het dagelijksch leven* ('s-Gravenhage, 1886).

44 *80 Jaar wonen in het stedelijk* (Amsterdam, 1981); *In Holland staat een huis. Het interieur van 1800 tot heden* (Amsterdam, 1941).

45 "Goed Wonen". Een Nederlandse wooncultuur, 1946-1968', *Wonen-TA/BK* (1979) iv-v, 1-49.

46 J. van Lieshout, *Het kan wel op, al is het lekker. Het dagelijks leven van kleine man tot Jan Modaal zichtbaar gemaakt in 50 jaar reclame* (Bussum, 1980); J. C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland, 1951-1980* (Rotterdam, 1986).

On met une pendule sur toutes les cheminées; on a tort; mode lugubre. Il n'y a rien de si triste à contempler qu'une pendule: vous voyez votre vie s'écouler, pour ainsi dire, et ce balancier vous avertit de tous les moments qui vous sont enlevés, et qui ne reviendront plus⁴⁷.

Ook in ons land zien we in het begin van de negentiende eeuw de pendule in veel burgerhuishoudens figureren. Eind negentiende eeuw vinden we de pendule als normaal voorwerp niet alleen bij de burgerij, maar ook bij middenstanders en boeren⁴⁸. De pendule op de schoorsteenmantel met de spiegel er boven is een toonbeeld van huiselijkheid geworden. Doordat de pendule zo algemeen geworden is, wordt via allerlei verfraaiingen en uitbreiding met coupes of vazen geprobeerd aan het bezit ervan toch nog een individueel karakter te geven. Een pendule alleen is niet meer genoeg.

Op dat moment waarop de pendule, zeg maar, ordinair geworden is, komen de smaakopvoeders op het toneel. Een van hen is de architect Berlage, die zich opwindt over woningen die van een 'ergerlijke prullerigheid tot ploetigheid stijgende blufferigheid' zijn⁴⁹. Wanneer hij naar zijn ideeën in 1898 een huis voor de verzekeraar Carel Henny mag bouwen, dan verbiedt hij deze in de zitkamer een klok en een spiegel te plaatsen⁵⁰. Dit soort activiteiten verhinderde echter niet de voortgaande verspreiding van de pendule in het *Interbellum* en de jaren vijftig. Wanneer we de foto's van woonkamers bekijken die gepubliceerd zijn in *De Nederlandse huisvrouw* in 1966, dan zien we op zeer veel schoorsteenmantels nog steeds dit symbool van huiselijkheid triomferen⁵¹. De genadeklap heeft de pendule vlak daarna gekregen, niet van de smaakopvoeders maar van de verdwijning van de kachel, dat voorwerp zonder welk men zich de toenemende huiselijkheid moeilijk kan voorstellen. De vervanging van de kachel door de centrale verwarming beroofde de pendule uiteindelijk van haar plaats waar zij in de achttiende eeuw was neergezet.

IV Huiselijkheid en modernisering

De context waarbinnen de toenemende huiselijkheid zich ontwikkelde, wordt gevormd door de 'beschavingsarbeid', de discussie over de positie van de vrouw en de verzuiling. Deze drie bewegingen zelf moet men weer plaatsen in het licht van de algemene maatschappelijke processen van de negentiende eeuw — het proces van industrialisatie, snelle bevolkingsgroei, urbanisatie en de maatschappelijke verwerking van deze processen. De huiselijkheidsideologie is niet alleen één van de maatschappelijke antwoorden op vele problemen die genoemde processen met zich meebrengen, maar de verwezenlijking ervan wordt er tevens door mogelijk gemaakt.

47 Geciteerd bij: A. Pardailhé-Galabrun, *La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens, XVIIe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1988) 396.

48 Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, hoofdstuk 4.

49 M. Boot, 'Carel Henny en zijn huis. Een demonstratie van 'goed wonen' rond de eeuwwisseling', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, XXV (1975) 91.

50 *Ibidem*, 113-114

51 *De Nederlandse huisvrouw* (Eindhoven, 1966).

Het proces van economische groei brengt geleidelijk een stijging van de levensstandaard teweeg. In de eerste helft van de negentiende eeuw is de economische groei amper voldoende om de bevolkingsgroei bij te houden en dreigt er een 'traditionele' Malthusiaanse crisis in de jaren veertig van die eeuw⁵². Daarna is er ondanks de voortdurende bevolkingsgroei sprake van een stijging van de levensstandaard. Behalve door de inkomensstijging wordt verwezenlijking van het huiselijkheidsideaal ook inhoudelijk bepaald door het proces van industrialisatie, dat in staat is om, geen willekeurig voorbeeld, in een relatief korte periode miljoenen mensen van kachels te voorzien.

Het uiteindelijke succes van de huiselijkheidsideologie is bepaald door het feit dat het aansluit bij de verlangens van mensen zelf. Het heeft mensen een gelegenheid geboden om binnen hun mogelijkheden positief gestalte te geven aan een eigen wereld. Het is een middel geworden waarlangs men heeft kunnen laten zien dat men erbij hoorde. Het huiselijkheidsideaal heeft daardoor een groter succes gekend dan het streven naar betere hygiëne — wat toch ook een object van de 'beschavingsarbeid' was. Ook voor de tijdgenoten was dit duidelijk. We hebben al een predikant aan het woord gelaten die de belangstelling voor de aankleding van de woning een deugd noemde, geen ondeugd. Met betrekking tot kleding zegt een priester uit Veendam:

Ik heb opgemerkt, dat degenen die zich het best gedragen en er prijs op stellen om op passende wijze vooruit te komen, er gaarne netjes gekleed uitzien. Ik bedoel niet alleen zindelijk, maar ook enigszins zwierig. Dit is geen ongunstige karaktertrek, dunkt mij⁵³.

Het consumptiepatroon toont waar men maatschappelijk staat. Het laat zien wat men belangrijk vindt en tot welke groepen men wil behoren. Ook in deze zin is huiselijkheid in de negentiende eeuw een echt maatschappelijk thema geworden.

Met het streven naar huiselijkheid is tevens een nieuw consumptieterrein blootgelegd. Er is al gezegd dat het huiselijkheidsideaal een Janusgezicht had. Dit betekent dat het huiselijkheidsideaal niet alleen een reactie is op het industrialisatieproces, maar ook een stimulans ervan. Mensen kregen recht op fatsoenlijke woningen en fatsoenlijke kleding. Wat fatsoenlijk was verschoof en werd — hier eerder, daar later — aangeschaft. De veranderingen in de materiële cultuur van het huishouden die zich in de negentiende eeuw hebben voorgedaan, betekenen evenzoveel toenemende vraag naar Producten die door de groei van de bevolking toch al steeg. In de twintigste eeuw zetten deze ontwikkelingen zich in een versneld tempo voort en wel op een zodanige manier dat we van een consumptiemaatschappij zijn gaan spreken. De negentiende eeuw is nog geen consumptiemaatschappij. Niet dat er geen massamarkten zijn. Elk produkt dat regelmatig aanwezig is in de huishoudens van middenstanders en boeren, betekent

52 A. J. Schuurman, *Historische demografie. Bevolkings- en gezinshistorie* (Zutphen, 1991) 28.

53 *Enquête gehouden door de staatscommissie. Tweede afdeling, Groninger Veenkolonieën (1890)* 203 (vraag 4537). Vgl. ook De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 245.

een massamarkt en ook de produktie van de goederen die bij de burgerij standaard zijn, is niet te versmaden. Het negentiende-eeuwse produktie- en distributieapparaat is echter nog grotendeels kleinschalig, maar de consumptiemaatschappij is niet meer ver weg⁵⁴; ook niet in die zin dat consumptie in toenemende mate gebruikt wordt om de eigen identiteit uit te dragen.

V *Is huiselijkheid typisch Nederlands?*

In het voorgaande is betoogd dat huiselijkheid typerend is voor de negentiende eeuw en dat het huiselijkheidsideaal niet alleen in Nederland, maar ook elders in West-Europa aanwezig is. Toch zijn huiselijkheid en gezelligheid tot de typerende trekken van de Nederlandse cultuur gaan behoren. De vroege Nederlandse traditie van huiselijkheid zal daar debet aan zijn. Zoals al opgemerkt is, wordt de Republiek zelfs als 'ontdekker' van de huiselijkheid genoemd⁵⁵: 'Privacy and domesticity, the two great discoveries of the Bourgeois Age, appeared, naturally enough, in the bourgeois Netherlands'. De Fransen, of— zoals de auteur zegt — de Franse vrouwen, zetten de volgende stap: 'The French woman demanded, and got, furnishings which were more informal and more convenient'. Eind achttiende eeuw wordt dit proces afgerond door de Engelse burgerij — 'my home is my castle' — waar het huis in het middelpunt kwam te staan en die het begrip comfort invoerden. Comfort moest *undramatic* en *calming* zijn — 'natuurlijk'. Het begrip duidde zowel op elegantie als op bruikbaarheid. In zijn boek over de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw benadrukt Schama eveneens het belang van de huiselijkheid. Ironiserend merkt hij op dat de 'zeventiende-eeuwse Nederlanders ware pioniers van het vriendschappelijke, liefdevolle huwelijk lijken te zijn geweest'⁵⁶.

De belangrijkste bronnen voor deze algemene indruk van Nederlandse huiselijkheid zijn natuurlijk, zoals ook Huizinga al opmerkte, om er meteen een klaagzang over de gemakzucht van zijn eigen tijd aan te koppelen⁵⁷, de schilderijen. De Hoogh, Vermeer, Metsu, Molenaer, Elinga en vult u maar verder aan demonstreren allen het huiselijk leven⁵⁸. In het meest recente internationaal overzichtswerk over de geschiedenis van interieurs is voor de zeventiende eeuw het Nederlandse burgerinterieur het favoriete voorbeeld⁵⁹. Ook Praz maakt in zijn studie naar 'Conversation Pieces' direct duidelijk dat de produktie van dergelijke stukken vooral een zaak van Noordwest-Europa was, met name de Republiek, waar de sociale, politieke en economische omstandigheden

54 A. Adburgham, *Shops and shopping, 1800-1914* (Londen, 1984); W. H. Fraser, *The coming of the mass market, 1850-1914* (Londen, 1981). Voor de opkomst van het grootwinkelbedrijf in Nederland zie: R. L. Miellet, 'De ontwikkeling van het Nederlandse grootwinkelbedrijf, *Spiegel Historiae*, XXIV (1989) 320-328.

55 Rybczynski, *Home*, 77.

56 S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de gouden eeuw* (Amsterdam, 1988) 427.

57 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de 17e eeuw* (Groningen, 1941).

58 A. Staring, *De Hollanders thuis. Gezelschapstukken uit drie eeuwen* ('s-Gravenhage, 1956).

59 Thornton, *Authentic decor*.

een dergelijk genre zeer begunstigen⁶⁰. Naast de schilderijen worden de poppenhuizen eveneens gezien als even zovele tekenen van de zeventiende-eeuwse huiselijkheid.

Ongetwijfeld is dat niet onjuist. Zonder me te willen mengen in het debat over het realisme van de Hollandse schilderkunst, wil ik toch wel opmerken dat we ons niet te zeer moeten laten verleiden door wat we zien. De werkelijkheid van het wonen was meestal anders dan daar getoond: donkerder, vochtiger, kouder, smeriger en stinkender. De schilderijen laten daarentegen zonovergoten interieurs zien. Zelfs de huizen van de burgerij worden groter en mooier voorgesteld dan ze in werkelijkheid waren⁶¹. Het comfort en wat ik genoemd heb de materiële voorwaarde voor huiselijkheid, laten nog zeer te wensen over. De vertrekken worden nog verwarmd met haardvuur dat 's avonds bovendien nog voor een belangrijk gedeelte van het licht moet zorgen. De vloeren zijn nog niet eens altijd van steen, zeker niet op het platteland. Pas in de negentiende eeuw wordt het huiselijkheidsideaal realiseerbaar, pas in de negentiende eeuw ontstaat voor grotere groepen in de samenleving de mogelijkheid om 's avonds eerst nog bij het petroleum- en later bij het gaslicht rond de tafel te zitten en spelletjes te spelen. Pas in de negentiende eeuw ook verandert de positie van man, vrouw en kind zodanig dat er sprake kan zijn van huiselijkheid.

Hoezeer we ons hebben laten verleiden door de prachtige zeventiende-eeuwse afbeeldingen en de negentiende-eeuwers ons daarin met graagte zijn voorgedaan, blijkt uit het volgende voorbeeld. De huiselijkheidsideologie gaat soms zover dat de open blik erdoor vertroebeld raakt, en niet bij de geringsten. Zo is er een schilderij van Gerard ter Borch waarop drie figuren in een vertrek zijn afgebeeld: twee vrouwen en een man. In het vertrek zijn nog een bed, een tafel en een kruk te zien. Op de tafel staat een kandelaar, een belletje, een schaalte en een spiegel. Van de figuren is een jonge vrouw gekleed in een kostbare zijdeachtige jurk met de rug naar de beschouwer toe afgebeeld. Zij staat met haar hoofd licht gebogen voor de beide anderen, de man en de vrouw. Deze laatste lijkt zich enigszins afzijdig te houden en de man, in officierskleding, heft zijn rechter hand op alsof hij de woorden waarmee hij zich tot haar richt, wil onderstrepen. Dit schilderij heet bij Goethe in zijn 'Wahlverwandschaften' 'De vaderlijke vermaning', in werkelijkheid echter, betreft het een bordeelscène⁶².

Zo verging het Goethe, zo verging het de negentiende-eeuwse Nederlander. Het negentiende-eeuwse Nederland dat zich in het proces van culturele natievorming⁶³ toch al zo graag spiegelde aan de zeventiende eeuw en omgekeerd een zeventiende eeuw geschapen heeft naar zijn evenbeeld, heeft de huiselijkheid omarmd als een nationale karaktertrek. Het burgerlijke Nederland tegenover de omringende landen

60 M. Praz, *Conservation pieces. A survey of the informal group portrait in Europe and America* (Londen, 1971).

61 Rybczynski, *Home*, 66-70.

62 *Von Frans Hals bis Vermeer* (Berlijn, 1984) 98-100. Een variant van dit schilderij hangt ook in het Rijksmuseum te Amsterdam, daar staat als titel aangegeven: 'Galante conservatie, gezelschap in interieur'.

63 Vgl. J. Th. M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990).

waarin de aristocratie in belangrijke mate het culturele en sociale klimaat heeft bepaald. Ondanks het feit dat de zeventiende-eeuwse huiselijkheid verschilde van de negentiende-eeuwse — zowel in de beleving ervan als in de materiële verschijningsvorm — waren er voldoende overeenkomsten om een idee van continuïteit te doen ontstaan.

Huiselijkheid op zich is derhalve niet typisch Nederlands. Wel typisch Nederlands is het feit dat wij ons erop laten voorstaan en ons ermee identificeren. Weliswaar is er ook in Nederland wel kritiek op kleinburgerlijke benepenheid, maar een filippica tegen huiselijkheid zal men hier niet snel tegenkomen. Is niet één van de grootste gemeenplaatsen dat het woord huiselijkheid niet in andere talen te vertalen is? Dat is grote onzin. Voor elk woord geldt dat men kan twisten over de juistheid van equivalenten in vreemde talen. Juristen gespecialiseerd in EG-recht verdienen er een dikke boterham aan. Bovendien: dat 'Otto Normalverbraucher' Jan Modaal is, kost ons ook geen moeite om te accepteren; evenmin dat 'Grüne Donnerstag' Witte Donderdag is. Dat we over de vertaling van huiselijkheid twisten ligt veel meer aan het belang dat we eraan hechten. De belangrijke plaats die huiselijkheid en gezelligheid innemen, blijkt ook uit de manier waarop 's lands eerste familie, het vorstenhuis, zich aan ons toont. Is er een ander paleis dan het Loo waar zo nadrukkelijk ook het huiselijk leven van vorsten gedemonstreerd wordt compleet met fauteuils waarin men onderuit kan zitten⁶⁴? Heeft niet Beatrix ook aan de meest verstokte Republikeinen iets van sympathie weten te ontlokken toen zij in een televisieuitzending ter gelegenheid van haar vijftigste verjaardag haar huiselijk- en gezinsleven toonde?

In dit artikel is aangegeven hoezeer de ontwikkeling van huiselijkheid verbonden is met de negentiende-eeuwse maatschappelijke ontwikkelingen en hoezeer dit een algemeen Westers fenomeen is geweest. Toch zal de geur van huiselijkheid nog lang rond Nederland blijven hangen. Niet alleen omdat buitenlanders zich daarvan keer op keer door onze belangrijke ambassadeurs, de zeventiende-eeuwse schilders, zullen laten overtuigen, en ons deze stereotype opdrukken, maar ook omdat wij door onze levensstijl aan dit stereotype voeding blijven geven en blijkbaar ook willen geven⁶⁵.

64 *Rijksmuseum paleis Het Loo* (Apeldoorn, 1985).

65 Voor een andere demonstratie van dit verband tussen stereotype en levensstijl, vgl. mijn 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CIV (1991) 532-548.

Spiritualiteit en armenzorg bij Six van Chandelier, Cats en Lodensteyn

M. A. SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN

Een literatuur-historicus is op een congres van 'gewone historici' een wat vreemde eend in de bijt. Hoewel de beoefenaars van de literatuurgeschiedenis ervan doordrongen zijn dat er zeker in de zeventiende eeuw een nauw verband bestaat tussen literatuur en samenleving, literatuur en politiek, literatuur en religie, is het hun opdracht toch met nadruk op de eigenheid van de literatuur te wijzen. Vanuit dat perspectief is het wat problematisch een beschouwing te moeten leveren over de vraag hoe het met de godsdienstige beleving in de Republiek gesteld is, via de toegangsweg van de literatuur. Dat is eigenlijk geen literaire vraagstelling. Men kan zich zelfs meer in het algemeen afvragen of het een verstandige vraagstelling is. Het is immers wel mogelijk te spreken over 'de Franciscaanse spiritualiteit' of over 'de gereformeerde zede', maar op die wijze is de literatuur geen eenheid. Men kan niet spreken over 'literaire zedelijkheid' of 'dichterlijke geloofsbeleving', hoeveel dichters er ook, zoals dat in de zeventiende eeuw het geval was, aan de religie ruimte hebben gegeven in hun dichtbundels. Zoveel hoofden, zoveel zinnen blijft het parool. Zelfs binnen het werk van één dichter kunnen zich ingrijpende verschillen voordoen. Marijke Spies heeft bijvoorbeeld aan de hand van Vondels zeevaart-gedichten laten zien hoe anders de doopsgezinde Vondel denkt en voelt dan de remonstrantse¹. Onder het ene (dwaze) hoofdje 'literaire ethiek' zou ik u kunnen presenteren Matthijs van de Merwede van Clootwijk met zijn principieel beroep op de natuur om zijn erotisch-libertijnse gedrag te verdedigen en de rondzwervende ex-predikant Dirck Rafaelsz. Camphuysen die onvermoeibaar de volmaakte deugd predikt². Zo gezien heeft een literatuur-historicus, althans voorzover die zich bij zijn leest wil houden, u niet zo veel te bieden. Literaire bronnen zijn vanuit de 'gewone' historische vraagstellingen niet van andere aard dan brieven, pamfletten of preken en dichters melden, vanuit uw perspectief, niets anders dan andere burgers. Maar wij literatuur-historici behoren die teksten als literatuur te lezen en letten dan in de eerste plaats op literaire aspecten: poëtica, stijlniveau, versvorm, genre, plaats in de literaire traditie en in het literaire bedrijf. En als we tenslotte ook graag en vaak aandacht geven aan de functie van de literatuur in de samenleving—want dat behoort niet minder tot onze opdracht—en ons dus om onze teksten te plaatsen in het buurland van de historici begeven, dan gebruiken we de methoden, technieken en resultaten van de politieke, kerk- of cultuurgeschiedenis, het zij met eerbied gezegd, als hulpwetenschap. En andersom doet u hetzelfde.

Om u terwille te zijn concentreer ik me vandaag dus op dichters die niet vanuit hun

1 J. van den Vondel, *Twee zee-vaartgedichten* (2 dln.; Amsterdam-Oxford-New York, 1987) I, 31-65.

2 Vgl. M. A. Schenkeveld-van der Dussen, 'De poëtica van een libertijnse zelf-voyeur', *De nieuwe taalgids*, LXXXII (1989) 2-15 en *Idem*, 'Camphuysen en het genus humile' in: *Eer is het lof des deughts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (Amsterdam, 1986) 141-153.